

Research Paper

The Rule of Negation of Mustache: The Jurisprudential Basis of Political Resistance in Shiite Jurisprudence

Seyed Ebrahim Masumi^{*1}, Amir Fazeli²

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan, Kashan, Iran
2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Kermanshah University of Medical Sciences, Kermanshah, Iran

ARTICLE INFO

PP: 72-90

Use your device to scan and read the article online

Keywords:

*Shiite jurisprudence
political resistance rule of
negation of the mustache
Islamic dignity
independence resistance
diplomacy*

Article History:

Received:
April 29, 2025
Accepted:
August 05, 2025
Published:
September 22, 2025

Abstract

The rule of negation of the mustache is one of the fundamental and strategic principles in Shiite political jurisprudence that explains the legitimacy and necessity of political resistance against various forms of domination. Political resistance in this framework is defined not only as a tactical response, but also as a religious and social obligation to preserve the dignity, independence, and national sovereignty of the Islamic society in the face of the influence and domination of foreigners (political, economic, military, and cultural). The rule of negation of the mustache, derived from verse 141 of Surah An-Nisa and substantiated by the threefold evidence of tradition, consensus, and reason, constitutes the main theoretical basis of this approach. This rule emphasizes the impermissibility of legislating and forging any ruling by the holy lawgiver that would lead to granting "mustache" to infidels over believers. The present article, after analyzing the evidence and provisions of the rule of negation of the mustache, explains its pivotal role in legitimizing and requiring political resistance. The findings of the research show that the rule of negating the mustache, while considering any foreign domination and influence illegitimate from a religious perspective, proves the necessity of active struggle and resistance to repel and eliminate this domination. This jurisprudential principle, in practice, plays a role as a strategic paradigm for formulating the macro policies of the Islamic Republic of Iran.

Citation: Masoumi, S. E. and Fazeli, A.(2025). **The Rule of Negation of Mustache: The Jurisprudential Basis of Political Resistance in Shiite Jurisprudence.** Journal of Islamic Awakening Studies, 14(3),72-90

* **Corresponding author:** Seyed Ebrahim Masumi, **Email:** masomi6228@kashanu.ac.ir

Copyright © 2025 The Authors. Published by basijasatid. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The principle of "Nafi-ye Sabil" (negation of the path), derived from the Quranic verse "And never will Allah give the disbelievers over the believers a way" (Quran, 4:141), constitutes a foundational doctrine in Shia political jurisprudence that fundamentally prohibits any form of domination, influence, or supremacy of non-Muslims over Muslims. However, while this principle has been extensively studied in terms of its historical evolution, jurisprudential evidence, and application in foreign policy, there remains a significant gap in systematically explaining its logical and inferential connection to the obligation of political resistance as a permanent and continuous religious duty. The central problem this research addresses is: how does the rule of Nafi-ye Sabil, with its dual dimensions—the negative dimension (prohibition of any means of domination) and the positive dimension (obligation to repel and remove such domination)—transform political resistance from a mere permissible act into an obligatory and continuous religious duty in Shia jurisprudence? Furthermore, what are the practical implications of this jurisprudential doctrine for the foreign policy of Islamic states, particularly in defining the parameters of legitimate interaction with global powers and the imperative to maintain Islamic dignity, independence, and sovereignty? Understanding this relationship is crucial because the rule of Nafi-ye Sabil has been invoked by contemporary Shia authorities, including Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei, to justify policies such as "Neither East nor West," resistance economy, and support for the Axis of Resistance, yet its systematic jurisprudential foundation for political resistance remains inadequately theorized.

Methodology

This research employs an *ijtihad*-based (analytical-inferential) method, which is a qualitative and fundamental-theoretical approach rooted in classical Islamic jurisprudence. The study systematically

examines the primary sources of Shia jurisprudence—the Holy Quran, the Sunnah (traditions of the Prophet and Imams), consensus (*ijma*), and reason (*'aql*)—to derive and analyze the rule of Nafi-ye Sabil and its implications for political resistance. The methodological process involves several stages: first, the relevant Quranic verses (particularly verse 141 of Surah Al-Nisa) and hadiths are extracted and analyzed through reference to authoritative Shia exegeses (*tafasir*) and collections of traditions. Second, the opinions of prominent Shia jurists across various chapters of jurisprudence (including jihad, judiciary, contracts, and marriage) are reviewed to understand the scope, evidence, and application of the rule. Third, using the principles of *usul al-fiqh* (methodology of jurisprudence), including conceptual analysis of the term "sabil" (path/means) and identification of the rule's negative and positive dimensions, the logical connection between the rule and the obligation of political resistance is established through jurisprudential inference. Fourth, the statements of contemporary Shia authorities—particularly Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei—are utilized as interpretive and confirmatory sources to demonstrate the practical application of the rule in contemporary political contexts. Finally, the research synthesizes these findings to articulate the rule's transformative role in transforming political resistance from a permissible act to an obligatory religious duty, while identifying its practical implications for foreign policy and the maintenance of Islamic dignity and sovereignty.

Results and Discussion

The findings of this research demonstrate that the rule of Nafi-ye Sabil (negation of the path) serves as a comprehensive jurisprudential doctrine that fundamentally transforms political resistance from a permissible act into an obligatory and continuous religious duty in Shia jurisprudence. The analysis reveals that the rule operates through a dual mechanism: first, its negative dimension (*rken-e salbi*) unequivocally prohibits any form of domination, influence, or supremacy of non-Muslims over Muslims, rendering any treaty, agreement, or behavior that facilitates such domination as legally void and religiously

forbidden (haram). Second, and more significantly, the rule possesses a positive dimension (rken-e ijabi) that establishes the obligation (wujub) to actively repel and remove any existing or potential domination. This positive dimension is where the rule directly connects to political resistance, as it demands that Muslims—and particularly the Islamic ruler—employ all available means to prevent the establishment of foreign domination and to eliminate it should it occur. The discussion highlights that this dual mechanism transforms resistance into a perpetual religious obligation that continues as long as any threat of domination exists. The research further demonstrates that this rule provides the foundational jurisprudential basis for key contemporary Islamic policies, including the principle of "Neither East nor West" (which negates political and ideological domination), resistance economy (which represents the obligation of economic self-sufficiency to sever economic domination), and support for the Axis of Resistance (which embodies the duty to counter external aggression). The discussion also emphasizes that the rule's application requires continuous ijthad to identify new manifestations of domination—such as cyber infiltration, technological dependency, and unequal trade agreements—and to develop novel forms of resistance, including resistance diplomacy, economic warfare, and cultural jihad. Importantly, the findings reveal that the rule is not merely a subsidiary jurisprudential principle but rather a comprehensive political-social doctrine that establishes a clear red line in Islamic jurisprudence: all interactions with non-Muslim states and institutions must align with the principles of non-domination and the preservation of Islamic dignity and sovereignty. The discussion concludes by underscoring that the rule of Nafi-ye Sabil imposes a profound responsibility upon the Islamic community to actively and continuously resist all forms of foreign domination, whether military, political, economic, or cultural, thereby ensuring the preservation of Muslim dignity and the independence of Islamic society.

Conclusion

This research concludes that the rule of Nafi-ye Sabil (negation of the path) constitutes far more than a subsidiary jurisprudential

principle; it represents a comprehensive and strategic doctrine within Shia political jurisprudence that fundamentally establishes the obligation of political resistance as a permanent religious duty. The study demonstrates that the rule operates through a dual mechanism: its negative dimension categorically prohibits any form of domination or influence of non-Muslims over Muslims, rendering all treaties, agreements, or behaviors that facilitate such domination as legally void and religiously forbidden; while its positive dimension establishes the binding obligation to actively repel and remove any existing or potential domination. This dual mechanism transforms resistance from a mere permissible act into a continuous religious obligation that endures as long as any threat of domination exists. The rule's practical implications extend across multiple dimensions: it provides the jurisprudential foundation for policies such as "Neither East nor West" (negating political and ideological domination), resistance economy (obligation of economic self-sufficiency), and support for the Axis of Resistance (duty to counter external aggression). Furthermore, the research emphasizes that the rule demands continuous ijthad to identify new manifestations of domination—including cyber infiltration, technological dependency, and unequal trade agreements—and to develop novel forms of resistance such as resistance diplomacy, economic warfare, and cultural jihad. The rule establishes a clear jurisprudential red line: all interactions with non-Muslim states and institutions must align with the principles of non-domination and the preservation of Islamic dignity, honor, and sovereignty. Ultimately, the rule imposes a profound responsibility upon the Islamic community and its ruler to actively and continuously resist all forms of foreign domination across political, economic, military, and cultural spheres. This resistance, as the research confirms, is not a matter of choice but a binding religious obligation that ensures the preservation of Muslim dignity, the independence of Islamic society, and the realization of divine sovereignty on earth. The rule thus serves as both a theoretical foundation and a practical operational framework for Islamic governance, guiding foreign policy, economic strategy, and cultural policy toward the maintenance of dignity and the rejection of all forms of subjugation.

مقاله پژوهشی

قاعده نفی سبیل؛ مبنای فقهی مقاومت سیاسی در فقه شیعه

سید ابراهیم معصومی^۱ - استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و زبان های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

امیر فاضلی - استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>قاعده نفی سبیل به عنوان یکی از اصول بنیادین و راهبردی در فقه سیاسی شیعه می باشد که مشروعیت و وجوب مقاومت سیاسی را در برابر اشکال مختلف سلطه تبیین می کند. مقاومت سیاسی در این چارچوب، نه تنها یک واکنش تاکتیکی، بلکه یک تکلیف شرعی و اجتماعی برای حفظ عزت، استقلال و حاکمیت ملی جامعه اسلامی در مواجهه با نفوذ و غلبه بیگانگان (سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی) تعریف می گردد. قاعده نفی سبیل، مستنبط از آیه ۱۴۱ سوره نساء و مستظهر به ادله سه گانه سنت، اجماع و عقل، مبنای نظری اصلی این رویکرد را تشکیل می دهد. این قاعده بر عدم جواز تشریح و جعل هرگونه حکمی از سوی شارع مقدس تأکید دارد که منجر به اعطای "سبیل" برای کفار بر مؤمنان شود. مقاله حاضر، پس از تحلیل ادله و مفاد قاعده نفی سبیل، به تبیین نقش محوری آن در مشروعیت بخشی و وجوب مقاومت سیاسی می پردازد. یافته های پژوهش نشان می دهد که قاعده نفی سبیل، ضمن نامشروع دانستن هرگونه سلطه و نفوذ خارجی از حیث شرعی، وجوب مبارزه و مقاومت فعال را برای دفع و رفع این سلطه به اثبات می رساند. این اصل فقهی، در عمل، به عنوان پارادایمی راهبردی برای تدوین سیاست های کلان جمهوری اسلامی ایران، ایفای نقش می نماید. نتیجه گیری مقاله حاکی از آن است که قاعده نفی سبیل، فراتر از یک قاعده فقهی جزئی، یک دکترین جامع سیاسی-اجتماعی در فقه شیعه است.</p>	<p>شماره صفحات: ۷۲-۹۰</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> <p>واژه های کلیدی: فقه شیعه مقاومت سیاسی قاعده نفی سبیل عزت اسلامی استقلال دیپلماسی مقاومت</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱</p>

استناد: معصومی، سید ابراهیم و فاضلی، امیر. (۱۴۰۴). قاعده نفی سبیل؛ مبنای فقهی مقاومت سیاسی در فقه شیعه. فصلنامه علمی

مطالعات بیداری اسلامی، ۱۴(۳)، ۷۲-۹۰

مقدمه

در فقه سیاسی شیعه، مقاومت سیاسی یک تکلیف شرعی و بنیادین برای حفظ عزت، کرامت و استقلال جامعه اسلامی در برابر سلطه خارجی است (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۳: ۳۳). این تکلیف، ریشه در نگاه ویژه اسلام به کرامت انسانی و حاکمیت الهی دارد که هرگونه تحمیل اراده بیگانه بر مسلمانان را نفی می‌کند. قاعده نفی سبیل، که از اصول استنباطی عمیق فقه اسلامی است، مبنای نظری اصلی این مقاومت را فراهم می‌آورد. این قاعده به معنای آن است که شارع مقدس هیچ حکم یا قانونی را وضع نکرده است که به سبیل برای کافران بر مؤمنان منجر شود. به عبارت دیگر، هر حکم یا رفتاری که در عمل راهی برای چیرگی و نفوذ غیرمسلمانان بر جامعه اسلامی باز کند، از اساس مردود و نامشروع است. مستند اصلی این قاعده، بخش پایانی آیه ۱۴۱ سوره نساء است: *وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا* (قرآن کریم، نساء: ۱۴۱). واژه سبیل در این آیه به معنای هرگونه راه، وسیله، حجت یا سلطه است و حرف لَن نیز تأکید بر دوام و قطعیت این نفی دارد. مفسران و فقها بر این باورند که این آیه، نفی سلطه تشریحی و قانونی را اراده می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۴۱-۴۳؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۷۴-۱۷۵). این نکته اساسی است که آیه عمدتاً به دنبال نفی هرگونه جعل و تشریحی است که بستر سلطه کفار بر مؤمنان را فراهم آورد. گستره شمول سبیل شامل هرگونه نفوذ و برتری در حوزه‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی می‌گردد (غلامی، ۱۳۹۰: ۱۲۸-۱۳۲). یعنی نفوذ اقتصادی از طریق وام‌های ربوی مشروط، تسلط فرهنگی از طریق رسانه‌های سلطه‌گر، و وابستگی سیاسی با معاهدات نابرابر نیز ذیل این قاعده مصداق می‌یابند و ممنوع هستند. قاعده نفی سبیل از چهار دلیل اصلی فقهی (کتاب، سنت، اجماع و عقل) پشتیبانی می‌شود. روایات متعدد، به صورت ضمنی یا صریح، بر عدم جواز ولایت کافر بر مسلمان تأکید دارند. به عنوان نمونه، حدیث شریف الاسلام *يَعْلُو وَلَا يَعْلى عَلَيْهِ* که از امام صادق (ع) نقل شده، صریح‌ترین بیان روایی برای برتری ذاتی اسلام و نفی هرگونه برتری جویی کفار بر مسلمانان است. اجماع فقهای شیعه نیز بر این قاعده صحه می‌گذارد و عقل نیز استقلال و کرامت جامعه اسلامی را ضروری می‌داند (انصاری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۱۱-۱۱۲؛ صادقی، ۱۳۸۷: ۱۰۵). حکم عقل مستقل نیز می‌گوید که هیچ جامعه‌ای نباید تن به سلطه‌ای بدهد که عزت، آزادی و حق تعیین سرنوشت آن را سلب کند؛ بنابراین نفی سبیل یک اصل فرادینی و انسانی نیز محسوب می‌شود. این قاعده وجوب مبارزه فعال برای دفع و رفع آن را نیز اثبات می‌کند. به این معنا که بر مسلمانان واجب است با تمام توان از تحقق سلطه جلوگیری کنند و در صورت بروز، به مقاومت و دفع آن برخیزند. این آموزه فقهی، در اندیشه سیاسی مقام معظم رهبری نیز بازتاب یافته و ایشان با تأکید بر قاعده نفی سبیل، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران را بر اصل عزت استوار دانسته‌اند که به معنای نفی هرگونه دیپلماسی التماسی و پرهیز از چشم دوختن به تصمیمات بیگانگان است (خامنه‌ای، ۱۴۰۲/۲/۲۶). این تأکید رهبری، نشان‌دهنده کاربست عملی قاعده نفی سبیل در نظام جمهوری اسلامی و تبدیل آن از یک نظریه فقهی به یک راهبرد عملیاتی در حوزه سیاست خارجی است. در واقع، نفی سبیل به عنوان یک دکترین جامع، بنیان‌های

فقهی سیاست‌هایی چون نه شرقی، نه غربی (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۰۵) و اقتصاد مقاومتی (حبیبی، ۱۳۹۵: ۸۰-۸۲) را پی‌ریزی کرده است.

تعاریف و مفاهیم

برای تبیین دقیق‌تر موضوع قاعده نفی سبیل؛ مبنای فقهی مقاومت سیاسی در فقه شیعه، ابتدا به تعریف مفاهیم کلیدی آن پرداخته می‌شود:

فقه شیعه: فقه شیعه، یا به طور دقیق‌تر فقه امامیه، نظامی جامع از قوانین و احکام شرعی است که بر اساس آموزه‌های قرآن کریم، سنت پیامبر اسلام (ص) و ائمه دوازده‌گانه شیعه (ع)، اجماع فقها، و عقل استوار است (مظفر، ۱۴۲۱ق، ج ۲: ۱۰۵).
مقاومت سیاسی: مقاومت سیاسی در چارچوب فقه شیعه، به هرگونه اقدام هدفمند و سازمان‌یافته‌ای اطلاق می‌شود که با هدف مقابله با ظلم، ستم، استبداد داخلی یا سلطه و نفوذ خارجی صورت می‌گیرد. این مفهوم فراتر از مبارزه نظامی است و ابعاد مختلفی چون پایداری دیپلماتیک، خودکفایی اقتصادی، و ایستادگی فرهنگی را در بر می‌گیرد (خامنه‌ای، ۱۳۹۱: ۲۷؛ خمینی، ۱۳۷۸، ج ۳۳-۳۴).

قاعده نفی سبیل: قاعده نفی سبیل یکی از قواعد بنیادین و عام فقهی است که آیه ۱۴۱ سوره نساء (وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا) استنباط شده است. این قاعده به معنای حرمت تشریحی هرگونه سلطه، چیرگی، نفوذ یا برتری غیرمسلمانان بر مسلمانان است (انصاری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۱۱؛ مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۲۱). این نفی، شامل تمامی ابعاد سیاسی، اقتصادی، نظامی، فرهنگی و اجتماعی سلطه می‌شود و جنبه ایجابی نیز دارد (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۴۸۴).

استقلال: استقلال در فقه سیاسی شیعه، به معنای عدم وابستگی و خودگردانی یک جامعه در تمامی ابعاد است. این شامل استقلال سیاسی، استقلال اقتصادی و استقلال فرهنگی می‌شود (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۰۵). استقلال، لازمه تحقق عزت اسلامی و یکی از اهداف بنیادین مقاومت سیاسی بر مبنای قاعده نفی سبیل است.

پیشینه

قاعده نفی سبیل به عنوان یکی از اصول بنیادین فقه سیاسی شیعه، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. شجاعیان (۱۳۹۹) در مقاله *سیر تحول مفهوم قاعده نفی سبیل در فقه سیاسی شیعه* با رویکرد تاریخی نشان داده که دایره شمول این قاعده از ابعاد فردی به حوزه‌های اجتماعی و سیاسی گسترش یافته است. همچنین وی (۱۴۰۲) در مقاله *مبنای قرآنی مقاومت علیه سلطه تحول فهم دلالت‌های سیاسی آیه نفی سلطه را تبیین کرده و سلطه دولت‌های غربی بر جهان اسلام و تلاش فقهای شیعه در شکل‌دهی به جنبش‌های اعتراضی را عوامل این تغییر معرفی نموده است.*

در کنار پژوهش‌های تاریخی، گروهی با رویکرد فقهی-اجتهادی به تبیین مفاد قاعده پرداخته‌اند. رضایی و هاشمی (۱۳۹۲) در *بازخوانی قاعده نفی سبیل با رویکردی به اندیشه‌های امام خمینی (س)* هر عمل و پیمانی که منجر به سلطه کفار بر مؤمنان شود را حرام و نامشروع دانسته و بر تلازم قاعده با عزت و استقلال اسلامی تأکید کرده‌اند. دسته دیگر به کاربست عملی قاعده در سیاست خارجی اختصاص دارد. نوریان، جهانی و زارعی (۱۴۰۱) در جایگاه قاعده نفی

سیل در سیاست خارجی ج.ا.ایران در حمایت از محور مقاومت با تحلیل استنادات رهبر انقلاب، حمایت از محور مقاومت را یک وظیفه دینی مبتنی بر این قاعده معرفی کرده‌اند. صفائی و جلالی (۱۴۰۲) در جایگاه قاعده نفی سیل از منظر قانون اساسی و روابط بین‌الملل ایران به نقش این قاعده در تصمیمات کلان و تعارض یا انطباق آن با استانداردهای بین‌المللی پرداخته‌اند. ملکی (۱۴۰۲) در تبیین مبانی فقهی مقاومت در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای مفهوم مقاومت با وجود پژوهش‌های ارزشمند یادشده، اغلب آنها یا معطوف به سیر تحول تاریخی قاعده بوده‌اند، یا به تبیین مفاد و مستندات فقهی آن پرداخته‌اند و یا کاربرد قاعده در عرصه سیاست خارجی را با رویکردی توصیفی-تحلیلی دنبال کرده‌اند. آنچه در این پژوهش‌ها به صورت مستقل و نظام‌مند مورد غفلت قرار گرفته، تبیین ارتباط منطقی و استنتاجی میان قاعده نفی سیل و وجوب مقاومت سیاسی به عنوان یک تکلیف شرعی دائمی و مستمر است. تمایز و بداعت مقاله حاضر در آن است که با بهره‌مندی از دستاوردهای پیشینیان و با رویکردی اجتهادی-تحلیلی، مدعای اصلی خود را تبیین می‌کند که قاعده نفی سیل، با دارا بودن رکن ایجابی، وجوب دفع و رفع سلطه را به اثبات می‌رساند و در نتیجه، مقاومت فعال در برابر اشکال مختلف سلطه (نظامی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی) را به یک تکلیف شرعی دائمی تبدیل می‌کند. تمرکز مقاله حاضر بر عرصه سیاست خارجی و تبیین استلزامات عملی این قاعده برای حاکم اسلامی در تعامل با نظام سلطه، جنبه دیگر تمایز آن نسبت به پژوهش‌های پیشین محسوب می‌شود.

چارچوب نظری

مقاومت سیاسی در منظومه‌ی فقه سیاسی شیعه، یک تکلیف شرعی و بنیادین محسوب می‌شود. هدف اصلی این تکلیف، صیانت از عزت، کرامت و استقلال جامعه اسلامی در برابر هرگونه سلطه خارجی است (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۳: ۳۳). این مقاومت دارای ابعاد گوناگونی است؛ از دفع تجاوز نظامی و سیاسی گرفته تا مقابله با نفوذ اقتصادی و فرهنگی بیگانگان. در میان قواعد فقهی که به تبیین این وظیفه می‌پردازند، قاعده نفی سیل جایگاهی محوری و بی‌بدیل دارد و مبنای نظری اصلی رویکرد مقاومت در برابر سلطه را فراهم می‌آورد. مقاومت سیاسی در فقه شیعه، یک مفهوم گسترده است که ایستادگی در برابر ظلم، ستم و سلطه را در بر می‌گیرد و محدود به مقابله نظامی نیست. این مقاومت، ریشه در اصول اعتقادی و اخلاقی اسلام، نظیر امر به معروف و نهی از منکر (کاشف الغطاء، ۱۴۲۳ق، ۲۲۱)، جهاد (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۴۸۴)، و مبارزه با ظالم (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۰: ۱۰۰) دارد. هدف غایی مقاومت، ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر عدالت، توحید و عزت اسلامی است تا مسلمانان از هرگونه سلطه و استعمار رها باشند. همچنین رهبر شهید انقلاب اسلامی در تبیین این اصل بنیادین می‌فرماید: در سیاست خارجی تابع اصول قرآنی هستیم که برگرفته از مجموعه بیانات ایشان است، سیاست خارجی نظام جمهوری اسلامی را بر مثلی از سه رکن عزت، حکمت و مصلحت استوار دانسته و رکن عزت را برگرفته از روایت نبوی الاسلام یعلو و لا یعلی علیه و آموزه‌های دینی می‌داند که بر ضرورت نفی هرگونه سلطه‌پذیری تأکید دارد (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۴/۲/۲۶). این دکترین، به‌ویژه پس از انقلاب اسلامی ایران، از بُعد نظری به بُعد عملیاتی و راهبردی در سیاست داخلی و خارجی تبدیل شده است (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۳: ۳۳-۳۴). این دکترین بر این باور استوار است که حفظ

هویت اسلامی و کرامت انسانی مسلمانان بدون دفع سلطه بیگانگان میسر نخواهد بود. در این چارچوب نظری، قاعده نفی سبیل هسته اصلی را تشکیل می‌دهد.

قاعده نفی سبیل: ادله، مفاد و گستره شمول

قاعده نفی سبیل، مستنبط از بخش پایانی آیه ۱۴۱ سوره نساء: وَكُنْ يَجْعَلُ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا، بر نفی هر گونه راه تسلط و غلبه کفار بر مؤمنان تأکید دارد.

ادله و حجیت قاعده:

- **کتاب (قرآن کریم):** دلالت آیه ۱۴۱ نساء بر نفی سبیل، از طریق واژگان کن، یَجْعَلُ و سَبِيلًا، قطعی است. این آیه به وضوح، تشریح هر حکمی را که به سلطه کفار منجر شود، نفی می‌کند. این نفی، نفی تشریحی و قانونی است؛ یعنی شارع هیچ مجوزی برای سلطه غیرمسلمانان بر مسلمانان قرار نداده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۴۳-۴۱؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۷۴-۱۷۵).
- **سنت (احادیث و روایات):** اگرچه حدیثی با عنوان صریح قاعده نفی سبیل وجود ندارد، اما مضمون و روح آن در روایات متعددی از ائمه (علیهم‌السلام) قابل استنباط است. این روایات بر عدم جواز ولایت کافر بر مسلمانان در امور مختلف (مانند قضاوت و قیمومت)، حرمت ذلت مؤمن در برابر غیرمسلمان، و لزوم حفظ عزت و کرامت اسلامی تأکید دارند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۶: ۱۴۲؛ نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۷: ۲۹۶). این روایات به صورت مجموعی، اراده شارع را در نفی هر گونه برتری و سلطه غیرمسلمانان بر مسلمانان آشکار می‌سازند.
- **اجماع فقها:** فقهای شیعه بر اعتبار و پذیرش این قاعده در ابواب مختلف فقه، از جمله معاملات، نکاح و جهاد، اجماع دارند. عدم وجود مخالفت جدی و برجسته از سوی فقهای بزرگ، بر حجیت و قطعیت این قاعده در ذهنیت فقهی شیعه می‌افزاید (انصاری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۱۱-۱۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۲۱-۲۲).
- **عقل:** حکم عقل نیز مؤید این قاعده است. عقل سلیم، استقلال، عزت و کرامت جامعه را ضروری می‌داند و هر گونه وابستگی یا سلطه‌ای که منجر به تضعیف این اصول شود را قبیح می‌شمارد. تسلط بیگانگان بر یک ملت، خلاف عقل و حکمت است، زیرا منافع ملت تحت سلطه را به خطر انداخته و به استثمار و استضعاف آن منجر می‌شود (صادقی، ۱۳۸۷: ۱۰۵).

مفاد و گستره شمول:

نفی سلطه تشریحی و شمول سبیل: این قاعده، بیشتر ناظر به نفی سلطه در حوزه تشریح و جعل احکام است. یعنی هیچ حکم اولیه‌ای که در مقام عمل به سلطه کافر منجر شود، به واسطه این قاعده نقض و نفی می‌گردد (نابینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳: ۲۵۷). به عبارت روشن‌تر، آنچه خداوند نفی کرده، جعل سبیل است؛ یعنی شارع مقدس نمی‌تواند حکمی وضع کند که در ظاهر یا باطن، راهی برای غلبه کافران بر مؤمنان بگشاید. این نفی تشریحی، با نفی تکوینی تفاوت دارد؛ زیرا سلطه تکوینی (مانند غلبه طبیعی یا قهری) گاهی خارج از اختیار انسان رخ می‌دهد، اما سلطه تشریحی به معنای مشروعیت بخشی به آن است که در اسلام کاملاً مردود می‌باشد (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۴۸۳-۴۸۴). واژه سبیل در آیه، گسترده بوده و شامل انواع سلطه و برتری می‌شود و به سلطه سیاسی، اقتصادی، نظامی،

فرهنگی، قضایی و اجتماعی نیز تعمیم می‌یابد (غلامی، ۱۳۹۰: ۱۲۸؛ حبیبی، ۱۳۹۵: ۸۰-۸۲). برای نمونه، سلطه اقتصادی از طریق تسلط بر منابع حیاتی کشور، تحمیل قراردادهای استعماری، یا وام‌های مشروط به مداخله سیاسی؛ سلطه فرهنگی از طریق رسانه‌های جمعی، تهاجم فرهنگی و ترویج سبک زندگی غربی؛ و سلطه قضایی از طریق تحمیل قضات یا قوانین بیگانه بر مسلمانان، همه ذیل عنوان سیل قرار می‌گیرند و مشمول حرمت این قاعده هستند (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۳۲۵). افزون بر این، هرگونه معاهده یا پیمانی که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم زمینه‌ساز نفوذ و فرمانروایی کافران بر شئون مختلف جامعه اسلامی گردد، از نظر شرعی باطل و غیرنافذ است (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۲۴).

وجوب عملی (جنبه ایجابی): قاعده نفی سیل علاوه بر حکم سلبی، دارای جنبه ایجابی نیز می‌باشد. به این معنا که اگر شرایطی برای ایجاد یا تداوم سلطه کافران فراهم آید، بر مسلمانان واجب است که برای رفع آن و جلوگیری از تحقق آن اقدام کنند. اینجاست که قاعده نفی سیل، مستقیماً به جهاد و مقاومت پیوند می‌خورد و آن را از حالت جواز به وجوب ارتقا می‌دهد (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۴۸۴). به عبارت دقیق‌تر، قاعده نفی سیل دو رکن دارد: رکن سلبی (نفی و حرمت سلطه) و رکن ایجابی (وجوب دفع و رفع سلطه). رکن ایجابی بدین معناست که بر تک تک مسلمانان و به طور ویژه بر حاکم اسلامی وظیفه دارد تا با تمام امکانات موجود در جهت از بین بردن هرگونه راه نفوذ و سلطه بیگانه اقدام کند. این وجوب، مراتب مختلفی دارد: از وجوب دفاع در برابر هجوم نظامی گرفته تا وجوب خودکفایی اقتصادی، استقلال فرهنگی، و مبارزه با نفوذ سیاسی دشمنان. به همین دلیل، بسیاری از فقها مقاومت را یک تکلیف شرعی دائمی می‌دانند که تا زمانی که خطر سلطه وجود دارد، ادامه می‌یابد (صادقی، ۱۳۸۷: ۱۱۰-۱۱۲). همچنین، جنبه ایجابی قاعده نفی سیل، مبنای فقهی جهاد دفاعی پیشگیرانه را نیز تشکیل می‌دهد؛ بدین معنا که اگر مسلمانان علم داشته باشند که کافران در صدد ایجاد سلطه بر آن‌ها هستند، می‌توانند و باید پیش از وقوع سلطه، به مقابله برخیزند. در مجموع، قاعده نفی سیل با جنبه ایجابی خود، یک تکلیف دائمی مقاومت را برای جامعه اسلامی به ارمغان می‌آورد که در عرصه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی جاری و ساری است. شهید خامنه‌ای (رضوان‌الله‌تعالی‌علیه) در تبیین این جنبه ایجابی، همواره بر ضرورت مقاومت فعال و عدم سلطه‌پذیری تأکید داشته‌اند. ایشان در بیانات خود فرمودند: معنای عزت این است که جامعه اسلامی و نظام اسلامی در هیچ یک از برخوردهای بین‌المللی اش بایستی جوری حرکت نکند که به ذلیل شدن اسلام و مسلمین منتهی بشود (خامنه‌ای، بیانات، ۲۶ / ۲ / ۱۳۷۰). همچنین ایشان در بیانی با عنوان در سیاست خارجی تابع اصول قرآنی هستیم تأکید کردند که سیاست خارجی نظام جمهوری اسلامی برگرفته از قاعده قرآنی و لن یجعل الله للکافرین علی المؤمنین سیلا است و عزت اسلامی را نفی هرگونه سلطه‌پذیری می‌دانند (خامنه‌ای، بیانات ۲۶ / ۲ / ۱۳۹۴). تمام تدابیر و بیاناتشان در قبال مسائل حیاتی جهان اسلام نظیر مسئله فلسطین، برگرفته از قرآن و سیره اهل بیت (ع) و مبتنی بر قاعده قرآنی نفی سیل است که هدف آن، تلاش برای خروج مسلمانان از زیر یوغ سلطه کفار و مستکبران می‌باشد (نوریان، جهانی و زارعی، ۱۴۰۱: ۱۶۸-۱۶۷).

قاعده نفی سبیل و مبنای فقهی مقاومت سیاسی

قاعده نفی سبیل، بنیان فقهی مقاومت سیاسی را در چندین سطح فراهم می‌آورد و به آن مشروعیت و وجوب می‌بخشد:

مشروعیت بخشی به مبارزه با سلطه بیگانه: از آنجا که هرگونه سلطه کافر بر مسلمان از اساس نامشروع و باطل است، مبارزه با آن به یک تکلیف شرعی برای تمامی مسلمانان تبدیل می‌شود. این تکلیف شامل مقاومت در برابر اشغالگری نظامی، تحریم‌های اقتصادی ظالمانه و دخالت‌های سیاسی خارجی است که به دنبال تضعیف حاکمیت و استقلال یک کشور اسلامی هستند (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۳: ۳۳-۳۴).

مبنای نه شرقی نه غربی و استقلال سیاسی: اصل نه شرقی، نه غربی که یکی از اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران است، تجلی بارز عملیاتی قاعده نفی سبیل محسوب می‌شود. این اصل بر عدم پذیرش سلطه و وابستگی به هیچ یک از بلوک‌های قدرت جهانی تأکید دارد و هدف آن حفظ استقلال کامل سیاسی و تصمیم‌گیری ملی است (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۰۵).

نقش ولایت فقیه در اجرای قاعده نفی سبیل: در ساختار فقه سیاسی شیعه، ولی فقیه به‌عنوان حافظ کیان اسلام، مسئولیت اصلی در اجرای قاعده نفی سبیل و اتخاذ تصمیمات راهبردی برای مقابله با سلطه بیگانگان را بر عهده دارد. اختیارات وسیع ولی فقیه، از جمله صدور حکم جهاد و امر به مقاومت، بر پایه این قاعده و برای حفظ کیان جامعه اسلامی توجیه می‌گردد (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۴۶۴).

در مجموع، قاعده نفی سبیل، فراتر از یک قاعده فرعی فقهی، یک چشم‌انداز جامع و بنیادین در فقه شیعه است که مقاومت سیاسی را به یک ضرورت شرعی و راهبردی تبدیل می‌کند. این قاعده، با نفی هرگونه جواز برای سلطه کفار بر مؤمنان، مبنای نظری و عملی برای حفظ عزت، استقلال و حاکمیت جامعه اسلامی در برابر تهدیدات خارجی را فراهم آورده و به‌عنوان ستون فقرات دکترین مقاومت سیاسی در فقه شیعه عمل می‌کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با استفاده از روش اجتهادی (تحلیلی-استنباطی) صورت پذیرفته است. در این روش، ابتدا آیات قرآن کریم (به ویژه آیه ۱۴۱ سوره نساء) و روایات معصومان (ع) مرتبط با قاعده نفی سبیل، با مراجعه به تفاسیر معتبر و جوامع حدیثی شیعه، استخراج و تحلیل گردیده است. سپس با مطالعه آرای فقیهان برجسته شیعه در ابواب گوناگون فقه (از جمله جهاد، قضاوت، نکاح و معاملات) و بررسی منابع اصولی، مفاد، گستره شمول و ادله قاعده (کتاب، سنت، اجماع و عقل) بازکاوی شده است. در گام بعدی، با بهره‌گیری از قواعد اصول فقه (مانند مفهوم‌شناسی سبیل و تشخیص رکن سلبی و ایجابی) و با روش استنباط فقهی، ارتباط منطقی میان قاعده نفی سبیل و وجوب مقاومت سیاسی به‌عنوان یک تکلیف شرعی و اجتماعی تبیین گردیده است. همچنین از بیانات مقام معظم رهبری و مقالات علمی-پژوهشی به‌عنوان منابع تفسیری و تأییدی استفاده شده است. بنابراین، این پژوهش از نظر هدف، بنیادی-نظری و از نظر ماهیت، کیفی و مبتنی بر اجتهاد فقهی است.

ادله اثبات قاعده نفی سییل

قاعده نفی سییل، به عنوان یکی از اصول بنیادین فقه سیاسی و روابط بین‌الملل در اسلام، جایگاهی محوری دارد. اثبات این قاعده بر چهار ستون اصلی قرآن کریم، سنت نبوی و ائمه اطهار (ع)، اجماع فقها و حکم عقل تکیه دارد که هر یک از زوایای مختلف به تحکیم آن می‌پردازند:

قرآن کریم

آیه ۱۴۱ از سوره نساء، مهم‌ترین و صریح‌ترین مستند قرآنی قاعده نفی سییل است: **الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ بِكُمُ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِّنَ اللَّهِ فَأَلُّوهُمُ إِنَّ كَانُوا لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعَكُم مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا**. برای درک عمق دلالت این آیه بر قاعده نفی سییل، تحلیل دقیق واژگان و ساختار نحوی آن ضروری است:

پیامدهای سیاسی و راهبردی عمیق آیه

تحلیل تخصصی این آیه نشان می‌دهد که قاعده نفی سییل یک اصل بنیادین کلامی-فقهی و سیاسی-راهبردی است که بر کرامت ذاتی مؤمن و عزت الهی اسلام تأکید دارد و پیامدهای گسترده‌ای برای جامعه اسلامی به همراه می‌آورد:

وجوب استقلال سیاسی مطلق: این آیه مبنای قرآنی لزوم استقلال کامل سیاسی امت اسلامی و نفی هرگونه قیومیت، تحت‌الحمایگی، یا وابستگی به قدرت‌های غیرمسلمان است. این استقلال در تصمیم‌گیری‌های کلان منطقه‌ای و جهانی نیز باید حفظ شود و به معنای عدم پذیرش هرگونه قیومت از سوی قدرت‌های خارجی است.

حرمت قراردادهای و تعهدات سلطه‌گرانه: هرگونه معاهده، پیمان، قرارداد اقتصادی، امنیتی، تجاری یا فرهنگی که به موجب آن، کافران از هر جهت بر مسلمانان سلطه پیدا کنند یا راهی برای نفوذ و تسلط آن‌ها باز شود، از نظر این آیه باطل، نامشروع و غیرقابل اجرا است. این اصل، بر مذاکرات و دیپلماسی اسلامی در روابط خارجی حاکم است و چارچوبی برای تعاملات بین‌المللی مبتنی بر عدالت و عدم سلطه‌گری فراهم می‌کند.

وجوب مقاومت فعال و عدم تسلیم: نفی سییل، لزوم مقاومت فعال و پیشگیرانه در برابر هرگونه تلاش برای اعمال سلطه از سوی کافران را ایجاب می‌کند. اگر خداوند راهی برای سلطه قرار نداده، پس بر مسلمانان واجب است که خود نیز راهی را باز نکنند و در صورت اقدام کفار به سلطه‌گری، به مقابله برخیزند و آن راه را مسدود سازند. این امر، روحیه جهادی و عدم تسلیم را در کالبد جامعه می‌دمد و هرگونه سازش با سلطه را مردود می‌شمارد.

اولویت بخشی به عزت اسلامی و کرامت مؤمن: این آیه به مسلمانان آموزش می‌دهد که در تمامی تعاملات خود با غیرمسلمانان، اصل عزت اسلامی و عدم تسلط‌پذیری را محور قرار دهند و از هرگونه اقدامی که به ذلت مؤمن یا وهن اسلام بیانجامد، قویاً پرهیز نمایند. این اصل، یک شاخص مهم برای ارزیابی سیاست‌های داخلی و خارجی است و هویت اسلامی جامعه را حفظ می‌کند.

تغییر نگاه به موازنه قدرت در روابط بین الملل: آیه نفی سبیل، دیدگاه مبتنی بر قدرت مادی صرف را در روابط بین الملل به چالش می کشد. حتی اگر کافران از نظر نظامی، اقتصادی یا تکنولوژیکی قدرتمندتر به نظر برسند، از منظر الهی، آن‌ها حق و راهی برای تسلط بر مؤمنان ندارند. این دیدگاه، به مؤمنان قوت قلب می دهد که با اتکاء به نصرت الهی و مقاومت، می توانند بر ضعف های مادی غلبه کرده و عزت و استقلال خود را حفظ کنند. این آیه به مسلمانان اعتماد به نفس الهی می بخشد.

در مجموع، آیه ۱۴۱ سوره نساء با ترکیب دقیق واژگان و ساختار نحوی خود، یک قاعده کلی، دائمی و لازم الاجرا را بیان می کند که هرگونه سلطه کافران بر مؤمنان را از اساس نفی و بنیانی محکم برای نظریه مقاومت و استقلال خواهی در فقه سیاسی شیعه فراهم می آورد.

روایات

قاعده نفی سبیل، که بر عدم جواز هرگونه سلطه کافران بر مؤمنان تأکید دارد، علاوه بر مستندات قرآنی، از پشتیبانی قوی در سنت معصومین (ع) نیز برخوردار است. روایات اهل بیت (ع) به اشکال گوناگون، این اصل بنیادین را تأیید و تبیین کرده اند. این روایات را می توان در چند دسته اصلی بررسی کرد:

حدیث الْإِسْلَامُ يَعْلُو وَ لَا يُعْلَى عَلَيْهِ

این حدیث شریف، که از امام صادق (ع) نقل شده و از نظر سندی در منابع معتبر حدیثی شیعه همچون الکافی مرحوم کلینی ذکر گردیده، صریح ترین و فراگیرترین دلیل روایی بر قاعده نفی سبیل محسوب می شود. متن کامل حدیث از امام صادق (ع) چنین است: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: الْإِسْلَامُ يَعْلُو وَ لَا يُعْلَى عَلَيْهِ (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۲۶۹). تحلیل دلالت این حدیث از اهمیت بالایی برخوردار است:

الْإِسْلَامُ يَعْلُو: فعل یعلو از ریشه علو به معنای برتری، غلبه و بالادستی است. این بخش از حدیث، به صورت خبری، یک واقعیت تکوینی و تشریحی را بیان می کند که اسلام ذاتاً و در تمامی ابعاد برتری دارد. این برتری، یک هدف و دستورالعمل است که مؤمنان باید برای تحقق آن بکوشند.

وَ لَا يُعْلَى عَلَيْهِ: این قسمت، که به صورت نفی مجهول آمده است، بر عدم امکان غلبه یا تسلط هر چیز دیگری بر اسلام تأکید می کند. یعنی هیچ دین، مکتب، نظام سیاسی، قدرت نظامی، فرهنگ یا ایدئولوژی ای نمی تواند و نباید بر اسلام و مسلمانان غلبه کند یا بر آنان سیطره یابد. این نفی، شامل هرگونه «سبیل» یا راه نفوذی است که به سلطه کافران بر مسلمانان منجر شود.

این حدیث، فراتر از یک گزاره اخلاقی، یک قاعده کلی فقهی و سیاسی است که هرگونه ولایت، حاکمیت، قیومیت، یا استیلاء کافران را بر مسلمانان نفی می کند. این «علو» و «عدم علو بر آن»، شامل ابعاد مختلف زندگی اجتماعی، سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و قضایی می شود، این حدیث، سنگ بنای نظریه عزت اسلامی و استقلال مسلمین است و به عنوان یک اصل فراگیر، توجیه شرعی قوی برای مقاومت در برابر هرگونه سلطه بیگانه ارائه می دهد.

روایات حرمت ذلت مؤمن و لزوم عزت اسلامی

دسته‌ای دیگر از روایات بر کرامت ذاتی مؤمن و حرمت تن دادن او به ذلت و خواری تأکید دارند. این روایات، اگرچه مستقیماً به نفی سلطه کافر نپرداخته‌اند، اما نتیجه منطقی آن‌ها، نفی سلطه‌ای است که به ذلت مؤمن می‌انجامد:

حدیث حرمت ذلت مؤمن: عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَوَّضَ إِلَيَّ الْمُؤْمِنِ أُمُورَهُ كُلَّهَا إِلَّا إِذْ لَالَ نَفْسِهِ (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵: ۶۳). در این روایت، امام صادق (ع) از قول پیامبر اکرم (ص) نقل می‌کنند که خداوند متعال همه امور مؤمن را به خودش واگذار کرده، جز اینکه خود را خوار کند. این حدیث نشان می‌دهد که حرمت ذلیل ساختن نفس، یک استثناء مهم بر اصل آزادی عمل مؤمن است. از آنجا که سلطه‌پذیری از کافر، بارزترین مصداق ذلت و خواری برای فرد و جامعه اسلامی است، این روایت به صورت ضمنی و لازمه عقلی، بر نفی چنین سلطه‌ای دلالت دارد. جامعه اسلامی باید برای حفظ کرامت و عزت خود، در برابر هر گونه تلاشی برای به ذلت کشاندن خویش، مقاومت کند و هر پیمان یا قراردادی که به ذلت بینجامد، مردود است.

تأکید بر عزت مؤمن در احادیث دیگر: در روایات متعدد دیگری نیز بر لزوم حفظ عزت و کرامت مؤمن تأکید شده است. برای مثال، روایت منقول از امام علی (ع) در غرر الحکم: لَا يُقِيمُ أَمْرَ اللَّهِ إِلَّا مَنْ لَا يُصَانِعُ وَلَا يُضَارِعُ وَلَا يَتَّبِعُ الْمَطْمَعِ (آمدی، ۱۴۱۰ق: ۴۹۸، شماره ۹۵۶۰) که به معنای عدم سازش و عدم دنباله‌روی از مطامع است، می‌تواند در این راستا تفسیر شود. این تأکیدات، در مجموع فضایی را ایجاد می‌کنند که در آن پذیرش هر گونه سلطه از سوی کافران، که مغایر با عزت و کرامت مؤمن است، مذموم و نامشروع تلقی می‌شود.

روایات نافی ولایت و سرپرستی کافر بر مؤمن

فقها در ابواب مختلف فقهی، بر عدم جواز ولایت و سرپرستی کافر بر مؤمن فتوا داده‌اند:

عدم جواز ازدواج زن مسلمان با مرد کافر: این حکم فقهی که مورد اجماع فقهاست و مستند به روایات متعددی است، به دلیل نفی سلطه کافر بر زن مسلمان و عدم جواز قیومیت او بر مؤمنه است. برای مثال، در روایاتی از امام صادق (ع) آمده است: لَا تَتَزَوَّجُ الْمَرْأَةُ الْمُسْلِمَةُ النَّصْرَانِيَّ وَلَا الْيَهُودِيَّ (شیخ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۷: ۲۵۷). این ممنوعیت، از منظر فقهی، منع از ایجاد سببی است که می‌تواند به ولایت و تسلط کافر بر مسلمان منجر شود.

در نهایت، مجموعه این روایات، به صورت قوی و مستحکم، از قاعده نفی سیل پشتیبانی می‌کنند و آن را به عنوان یک اصل مسلم در فقه سیاسی و حقوق بین‌الملل اسلامی تثبیت می‌نمایند.

اجماع فقها

اجماع فقها، به عنوان یکی از ادله اربعه در فقه شیعه، نقشی کلیدی در اثبات احکام دارد. این اجماع در فقه امامیه، به دلیل کاشفیت از رأی معصوم (ع) حجت است. به عبارت دیگر، اتفاق نظر فقها نشانه‌ای قوی از ریشه داشتن آن حکم در قول یا فعل معصوم (ع) تلقی می‌شود، و این کشف می‌تواند از طریق اجماع لطفی یا اجماع دخولی صورت گیرد (مظفر، ۱۳۷۵، ج ۳: ۸۰). بنابراین، اجماع واسطه‌ای برای کشف نظر معصوم است و اعتبار خود را از این طریق به دست می‌آورد. در

خصوص قاعده نفی سبیل، اجماع فقها بر آن، بر استحکام این قاعده در فقه شیعه دلالت دارد. برای تبیین اجماع فقها در اثبات قاعده نفی سبیل، به چند نمونه اشاره می‌شود:

صاحب جواهر الکلام، شیخ محمدحسن نجفی: ایشان در جواهر الکلام، به قاعده نفی سبیل اشاره کرده و بر آن اجماع فقها را ادعا می‌کند. مثلاً، در باب قضاوت، صراحتاً بیان می‌دارد که کافر نمی‌تواند بر مسلمان قضاوت کند و دلیل آن را نفی سبیل کافر بر مؤمن می‌داند و در این خصوص، بر اجماع فقها تأکید می‌کند: فلو ولى الكافر القضاء للمسلم بطلت الولاية إجماعاً. این نوع از تصریحات، نشان‌دهنده جایگاه محوری این قاعده در اندیشه فقهی است.

صاحب عروة الوثقی، سید محمدکاظم یزدی: ایشان در کتاب العروة الوثقی، در مسائل مختلف به قاعده نفی سبیل استناد می‌کند. مثلاً، در بحث ولایت اولیاء بر صغیر یا مجنون، شرط اسلام را برای ولی (مانند پدر یا جد) ضروری می‌داند، با این استدلال که ولایت کافر بر مسلمان (ولو صغیر) جایز نیست. این رویکرد، نشان می‌دهد که اصل اعتبار قاعده نفی سبیل از نظر ایشان از مسلمات فقهی است و آن را در استنباط احکام فروع متعدد به کار می‌بندد.

امام خمینی (ره): ایشان به قاعده نفی سبیل توجه ویژه‌ای داشته و در کتاب البیع و تحریر الوسیله، به تفصیل به دلالت آیه شریفه و حدیث الاسلام یعلو بر این قاعده پرداخته است. از دیدگاه ایشان، نفی سبیل به صورت مطلق، شامل نفی همه انواع سلطه، چه در بعد تکوین و چه در بعد تشریح است. نگاه امام خمینی به قاعده نفی سبیل، توسعه یافته و شامل تمامی ابعاد سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی می‌شود و ایشان این قاعده را مبنای مبارزه با استعمار و استکبار جهانی می‌دانند. تأکید ایشان بر نه شرقی، نه غربی به عنوان یک اصل در سیاست خارجی، ریشه در همین قاعده دارد.

به طور کلی، می‌توان گفت که اجماع فقهای شیعه بر قاعده نفی سبیل، عمق و اهمیت این قاعده را به عنوان یک اصل حیاتی در فقه سیاسی شیعه و راهبرد تعامل با غیرمسلمانان، بیش از پیش آشکار می‌سازد. این اجماع، حاکی از آن است که نفی هرگونه برتری و سلطه کفار بر مؤمنان، یک اصل بنیادین و جاری در تمامی ابواب فقهی است.

گستره و شمول اجماع بر قاعده نفی سبیل

اجماع فقها بر قاعده نفی سبیل، از قرون اولیه اسلامی تا دوران معاصر، در ابواب مختلف فقهی به وضوح مشهود است و این گسترده‌گی، بر قوت و بداهت قاعده دلالت دارد:

باب قضاوت: یکی از بارزترین مواردی که اجماع فقها بر نفی سبیل در آن تجلی یافته، عدم جواز قضاوت کافر بر مسلمان است. تمامی فقهای شیعه، بدون استثناء، بر این عقیده‌اند که کافر (اعم از ذمی یا حربی) صلاحیت قضاوت بر مسلمان را ندارد. دلیل اصلی این حکم، نفی ولایت و تسلط کافر بر مؤمن است؛ زیرا قضاوت، خود نوعی اعمال ولایت و حکمرانی بر جان و مال مسلمان است. صاحب جواهر الکلام در این باره می‌نویسد: فلو ولى الكافر القضاء للمسلم بطلت الولاية إجماعاً (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۰: ۳۵)؛ این اجماع نشان می‌دهد که فقها ولایت قضایی کافر را مصداق سبیل می‌دانند که از نظر شرعی ممنوع است.

باب ولایت و سرپرستی: فقها بر این امر اجماع دارند که کافر نمی‌تواند ولی، قیم یا سرپرست امور مالی و جانی مسلمانان (حتی صغار و مجانین) باشد. این فتاوا، به صورت کلی نشان‌دهنده عدم مشروعیت هرگونه سیطره کافر بر مؤمن در هر سطحی است. برای مثال، در بحث ولایت قیم بر اموال صغیر، شرط اسلام برای قیم ضروری شمرده شده است تا

ولایت بر مسلمان به دست کافر نیفتد. این اجماع حاکی از آن است که هرگونه ولایت و سلطه کافر بر مؤمن در تمامی ابعاد شخصی و اجتماعی، مردود است.

باب عقود و قراردادها: روح کلی فتاوی فقها در باب عقود و قراردادهای بین‌المللی نیز منطبق بر قاعده نفی سبیل است. به این معنا که هرگونه قرارداد یا معاهده‌ای که به نوعی منجر به سلطه اقتصادی، نظامی، سیاسی یا فرهنگی کافران بر جامعه اسلامی شود، از نظر شرعی باطل و غیرنافذ تلقی می‌شود. این حکم، مبتنی بر همان اصل کلی نفی سبیل است که فقها آن را در این حوزه‌ها نیز جاری و ساری می‌دانند.

در نهایت، می‌توان گفت که اجماع فقها بر قاعده نفی سبیل، عمق و اهمیت این قاعده را به عنوان یک اصل حیاتی در فقه سیاسی شیعه و راهبرد تعامل با غیرمسلمانان، بیش از پیش آشکار می‌سازد.

عقل

قاعده نفی سبیل، که به معنای عدم جواز هرگونه سلطه کافران بر مؤمنان است، علاوه بر اینکه بر پایه دلایل نقلی (قرآن و سنت) استوار است، از پشتوانه قوی عقلی نیز برخوردار است. عقل سلیم، به تنهایی و فارغ از نصوص دینی، می‌تواند لزوم نفی سلطه بیگانگان و حفظ استقلال و کرامت جامعه اسلامی را درک و بر آن حکم کند. این استدلال عقلی، به خودی خود نیز می‌تواند دلیلی مستقل و قانع‌کننده برای این قاعده بنیادین باشد. استدلال عقلی بر نفی سبیل را می‌توان از چند منظر بررسی کرد:

لزوم حفظ کرامت و عزت انسانی و اجتماعی

یکی از بدیهی‌ترین احکام عقل، لزوم حفظ کرامت و عزت نفس است. هر انسانی، فارغ از دین و نژاد، فطرتاً دوستدار عزت و متنفر از ذلت و خواری است. این حکم فطری، در سطح فردی و اجتماعی نیز صادق است. یک جامعه مستقل و آزاد، دارای عزت نفس و کرامت است و سلطه‌پذیری از غیر، به معنای از دست دادن این کرامت و تن دادن به ذلت است. عقل به وضوح درک می‌کند که تسلیم شدن در برابر اراده و تسلط بیگانگان، سلب آزادی، اراده و حق تعیین سرنوشت از خود است. این سلب اختیار، نقض بدیهی‌ترین اصول کرامت انسانی و اجتماعی به شمار می‌رود. همانطور که در کلام امام خمینی (ره) نیز منعکس شده است، هر آنچه موجب وهن اسلام و ذلت مسلمین شود، حرام است و این خود دلالتی عقلی بر عدم جواز سلطه است (خمینی، ۱۳۷۸ش، ج ۲۱: ۸۷).

حفظ هویت و اصالت جامعه و جلوگیری از استحاله فرهنگی

عقل حکم می‌کند که بقا و تعالی هر جامعه‌ای در گرو حفظ هویت، فرهنگ و ارزش‌های اصیل آن است. سلطه بیگانه، غالباً با تحمیل فرهنگ، ارزش‌ها، زبان، و سبک زندگی سلطه‌گر همراه است. این تحمیل، به مرور زمان منجر به استحاله فرهنگی، از بین رفتن اصالت‌ها و در نهایت، از دست رفتن هویت بومی و دینی جامعه می‌شود. شهید مطهری به کرات بر خطر استحاله فرهنگی و از دست دادن هویت در برابر نفوذ بیگانه تأکید کرده‌اند (مطهری، ۱۳۹۰ش، ج ۱۶: ۸۳). عقل به وضوح درک می‌کند که چنین فرآیندی، به فروپاشی درونی و اضمحلال جامعه منجر خواهد شد. بنابراین، برای حفظ اصالت و هویت یک جامعه، باید از هرگونه سلطه‌ای که به این استحاله منجر شود، جلوگیری کرد. این امر به ویژه برای یک جامعه دینی چون جامعه اسلامی، که هویتش با آموزه‌های وحیانی گره خورده، از اهمیت مضاعفی برخوردار است.

استثمار منابع و تضعیف توانمندی‌ها

یکی از پیامدهای ناگزیر سلطه بیگانه، استثمار منابع مادی و معنوی جامعه سلطه‌پذیر است. قدرت‌های سلطه‌گر، عمدتاً به دنبال منافع خود هستند و در راه دستیابی به این منافع، از هیچ تلاشی برای به تاراج بردن ثروت‌ها، نیروی انسانی، و ظرفیت‌های بالقوه جامعه تحت سلطه خودداری نمی‌کنند. عقل به روشنی درک می‌کند که این استثمار، به فقر، وابستگی و عدم توسعه‌یافتگی جامعه سلطه‌پذیر منجر خواهد شد. جامعه‌ای که تحت سلطه قرار گیرد، نمی‌تواند به صورت مستقل تصمیم بگیرد، اقتصاد خود را توسعه دهد و به خودکفایی برسد. آیت‌الله جوادی آملی، ۱۳۸۱ش، ج ۲: ۳۲۱. عقل حکم وابستگی به بیگانه تأکید دارند و آن را لازمه عزت اسلامی می‌دانند (جوادی آملی، ۱۳۸۱ش، ج ۲: ۳۲۱). عقل حکم می‌کند که برای نیل به استقلال اقتصادی و خودکفایی، باید از هرگونه سبیل و راهی که به استثمار و وابستگی منجر شود، جلوگیری کرد.

استقلال و حق حاکمیت ملی

سلطه بیگانه، ذاتاً با نقض اصول حاکمیت ملی همراه است. حاکمیت غیرخودی، به معنای تصمیم‌گیری برای جامعه بدون در نظر گرفتن منافع واقعی آن جامعه است. عقل حکم می‌کند که هر جامعه‌ای باید حق داشته باشد سرنوشت خود را به دست خویش رقم بزند و مستقلانه برای آینده خود برنامه‌ریزی کند. دخالت و سلطه بیگانگان، این حق بدیهی را نقض کرده و به جای رشد و بالندگی، منجر به رکود و قهقرا خواهد شد. در واقع، هرگونه قیمومت و سیطره غیرمسلمان بر مسلمان، مخالف با اصول عدالت و آزادی است که عقل سلیم بدان حکم می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۷۶ش: ۱۳۰). این استدلال نشان می‌دهد که نفی سبیل، یک اصل منطقی و عقلی برای حفظ کرامت و حقوق بنیادی یک جامعه است که تمامی ملت‌ها حق دارند از آن برخوردار باشند. پذیرش سلطه، به معنای نفی خودگردانی و استقلال ملی است که عقلاً و منطقیاً مردود است.

نتیجه‌گیری

قاعده نفی سبیل در فقه شیعه، فراتر از یک حکم فقهی جزئی، یک دکترین جامع و راهبردی است که هرگونه سلطه و نفوذ کفار بر مؤمنان را از اساس باطل و نامشروع می‌داند. ارتباط این قاعده با مقاومت سیاسی در یک مکانیسم دو مرحله‌ای تبیین می‌گردد: نخست، قاعده نفی سبیل به روشنی هر نوع جعل سبیل (اعطای راه سلطه از سوی شارع) را نفی کرده و در نتیجه هرگونه قرارداد، معاهده یا رفتاری که به سلطه بیگانه بر جامعه اسلامی منجر شود، حرام و باطل اعلام می‌کند (رکن سلبی). دوم، همین حرمت سلطه‌پذیری، به طور خودکار و خوب دفع و رفع سلطه را ایجاد می‌کند؛ یعنی بر مسلمانان و به ویژه حاکم اسلامی واجب است با تمام ابزارهای ممکن از تحقق سلطه جلوگیری کرده و در صورت بروز، آن را از بین ببرد (رکن ایجابی). این قاعده، وجوب مبارزه و مقاومت فعال برای دفع این سلطه را نیز اثبات می‌کند. بنابراین، مقاومت سیاسی در فقه شیعه، یک تکلیف شرعی و اجتماعی دائمی برای حفظ عزت، استقلال و حاکمیت ملی جامعه اسلامی در برابر هرگونه تلاش برای نفوذ و سلطه بیگانگان است. این دکترین، بنیان‌های فقهی سیاست‌هایی چون نه شرقی، نه غربی (به عنوان نفی سلطه سیاسی و ایدئولوژیک)

و اقتصاد مقاومتی (به عنوان مصداق روشن و خوب خود کفایی برای قطع سلطه اقتصادی دشمن) را پی ریزی کرده و بر ضرورت پایداری و عدم سازش در برابر هر نوع سلطه بیگانه تأکید دارد. به عبارت شفاف تر، قاعده نفی سبیل مستقیماً مقاومت را به عنوان تنها راه عملی تحقق نفی سلطه تعریف می کند؛ زیرا تا زمانی که جامعه اسلامی در برابر سلطه گری بیگانگان ایستادگی فعال نداشته باشد، سبیل به طور طبیعی باز خواهد ماند و حرمت تشریحی آن نیز نقض خواهد شد. این قاعده یک چارچوب هنجاری برای روابط خارجی و داخلی در حاکمیت ارائه می دهد و یک خط قرمز فقهی ترسیم می کند که هرگونه تعامل و همکاری با دولت ها و نهادهای غیرمسلمان، باید با اصل عدم سلطه پذیری و حفظ عزت اسلامی کاملاً منطبق باشد. در عمل، این قاعده به پویایی فقه شیعه با تحولات زمانه کمک می کند، زیرا تشخیص مصادیق جدید سبیل (مانند نفوذ سایبری، وابستگی فناورانه، معاهدات تجاری نابرابر) و شیوه های نوین مقاومت (همچون دیپلماسی مقاومت، جنگ اقتصادی، و جهاد تبیین) نیازمند اجتهاد مستمر فقها است. قاعده نفی سبیل با جنبه ایجابی خود، مسئولیت بزرگی بر دوش امت اسلامی می گذارد تا در برابر تلاش های بیگانگان برای سلطه، فعالانه ایستادگی کنند. این مقاومت می تواند شامل مبارزه نظامی (جهاد دفاعی)، پایداری اقتصادی (خود کفایی و تحریم ناپذیری)، تلاش فرهنگی (مقاومت در برابر شیخون فرهنگی) و دیپلماسی فعال و عزتمندانه (بدون التماس و وابستگی) باشد. در واقع، این قاعده به عنوان یک منشور فقهی برای حفظ کرامت انسان مسلمان و استقلال جامعه اسلامی عمل می کند و نقشی حیاتی در جهت دهی به سیاست های کلان کشورهای با حاکمیت اسلامی ایفا می کند.

جدول ۱. مفهوم مقاومت سیاسی بر اساس قاعده نفی سبیل در فقه شیعه

بخش اصلی	ابعاد عملی و راهبردی	مبانی نظری و فقهی
تعریف و ماهیت	فرا تر از مبارزه نظامی شامل: ایستادگی در برابر ظلم و سلطه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی	مفهوم: تکلیف شرعی و اجتماعی برای حفظ عزت و استقلال جامعه اسلامی
مبانی فقهی	جنبه ایجابی: وجوب مبارزه فعال برای دفع سلطه	قرآن کریم: آیه ۱۴۱ سوره نساء (وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا)
کاربرد و پیامدها	سیاست نه شرقی، نه غربی: عدم وابستگی به بلوک های قدرت جهانی	سنت: حدیث "الاسلام یعلو ولا یعلی علیه" و روایات حرمت ذلت مؤمن
	سیاست نه شرقی، نه غربی: عدم وابستگی به بلوک های قدرت جهانی	اجماع فقها: اتفاق نظر بر عدم جواز سلطه کافر بر مؤمن در ابواب مختلف فقه
	حفظ استقلال: مقابله با هرگونه وابستگی سیاسی، اقتصادی و فرهنگی	عقل: لزوم حفظ کرامت، استقلال و عزت جامعه از منظر عقل سلیم
	اقتصاد مقاومتی: خود کفایی و مقابله با فشارهای اقتصادی دشمن	مشروعیت بخشی: دلایل شرعی برای مقاومت و مبارزه با سلطه بیگانه
	دیپلماسی عزتمندانه: تعاملات خارجی بر پایه عدالت و عدم سلطه پذیری	نقش ولایت فقیه: مسئولیت رهبری جامعه در اجرای این قاعده و اتخاذ تصمیمات راهبردی

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه. (گردآوری سید رضی).
۳. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. (۱۳۷۰/۲/۲۶). بیانات در دیدار وزیر و مسئولان وزارت امور خارجه. ۲۶ اردیبهشت. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=>
۴. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. (۱۳۸۲). بیانات در دیدار کارگزاران نظام. <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?id=>
۵. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. (۱۳۹۴/۲/۲۶). در سیاست خارجی تابع اصول قرآنی هستیم. ۲۶ اردیبهشت. <https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=>
۶. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. (۱۳۹۵). نفی سلطه‌پذیری در سیاست خارجی دولت اسلامی. <https://farsi.khamenei.ir/others-article?id=>
۷. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۱ش). ولایت فقیه: ولایت فقاهت و عدالت. قم: مرکز نشر اسراء.
۸. حبیبی، محسن. (۱۳۹۵). نقش قاعده نفی سبیل در تبیین ابعاد اقتصاد مقاومتی. فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، ش ۴۸، ص ۷۷-۱۰۰.
۹. خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۱). اقتصاد مقاومتی. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۰. خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۸ش). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۱. خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۷۰). ولایت فقیه: حکومت اسلامی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۲. صادقی، محمد هادی. (۱۳۸۷). بررسی قاعده نفی سبیل و گستره آن. فصلنامه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، ش ۱۱، ص ۱۰۱-۱۲۵.
۱۳. غلامی، حسین. (۱۳۹۰). قاعده نفی سبیل و کاربرد آن در روابط بین‌الملل. مجله حقوقی بین‌المللی، ش ۴۵، ص ۱۲۵-۱۵۰.
۱۴. مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۰). نگاهی گذرا به نظریه ولایت فقیه، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۵. مطهری، مرتضی. (۱۳۹۰ش). مجموعه آثار استاد شهید مطهری. تهران: انتشارات صدرا.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۷. نوریان، ابوالفضل؛ جهانی، علی‌اکبر و زارعی، محمد مهدی. (۱۴۰۱). جایگاه قاعده نفی سبیل در سیاست خارجی ج.ا.ایران در محور مقاومت. فصلنامه علمی مطالعات سیاسی، دوره ۱۴، شماره ۵۶، صص ۱۶۷-۱۸۰.
۱۸. آمدی، عبدالواحد بن محمد تمیمی. (۱۴۱۰ق). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۱۹. انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۳۸۳). کتاب المکاسب. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۲۰. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البتیت (ع) لاحیاء التراث.
۲۱. خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۸). تحریر الوسیله. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۲۲. شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). التهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۳. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۴. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰ق). النهایه فی مجرد النقه و الفتاوی. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۲۵. کاشف الغطاء، محمد حسین. (۱۴۲۳ق). اصول الشیعه و فروعها. بیروت: دار الأضواء.

۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۷). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۷. مظفر، محمدرضا. (۱۴۲۱ق). *اصول الفقه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۸. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۱۱ق). *القواعد الفقهیه*. قم: مدرسه الامام امیرالمؤمنین (ع).
۲۹. نایینی، محمد حسین. (۱۴۰۷ق). *فوائد الاصول*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۰. نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۱. نوری، حسین. (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث.
۳۲. یزدی، سید محمد کاظم. (۱۴۰۹ق). *العروة الوثقی*. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.